

SOLIQ RISKINI BAHOLASHNING XORIJ TAJRIBASI VA UNDAN MILLIY SOLIQ TIZIMIDA FOYDALANISH YO'NALISHLARI

Fayziyev Orifjon Olimovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

<https://orcid.org/0009-0006-6379-206X>

Annotatsiya: Mazkur maqolada soliq tizimida soliq risklarini baholash va boshqarishning uslubiy asoslari tadqiq etilgan. Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish, soliq to'lovchilarning faoliyatini risk-orientirlangan yondashuv asosida tahlil qilish masalalari yoritilgan. Maqola doirasida soliq risklarini aniqlash mezonlari va ularni miqdoriy baholash modellari ko'rib chiqilgan hamda O'zbekiston soliq tizimida risklarni boshqarish samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: soliq tushumlari, tahlika-tahlil, xavflar, samaradorlik, raqamli platforma, usullar va vositalar, ilg'or axborot-kommunikasiya texnologiyalari, tahlil, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan soliq islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri — bu soliq nazorati jarayoniga risk-orientirlangan yondashuvni to'liq joriy etishdir. Soliq riskini baholash uslubiyati nafaqat davlatning moliyaviy yo'qotishlarini kamaytirish, balki halol soliq to'lovchilar uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratishga xizmat qiladi. Chunki mazkur tizim tekshiruvlarni kamaytirib, asosiy e'tiborni soliq to'lashdan bo'yin tovlash ehtimoli yuqori bo'lgan "intizomsiz" subyektlarga qaratish imkonini beradi. Biroq, hozirgi kunda soliq risklarini aniqlashning matematik va statistik usullarini takomillashtirish, sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish hamda xalqaro tajribani milliy qonunchilikka moslashtirish masalalari hali ham dolzarbligicha qolmoqda. Ushbu maqola aynan mana shu uslubiy bo'shliqlarni o'rganish va sohani rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan.

Agar soliqqa tortishning rivojlanish tendensiyalari bo'yicha jahon amaliyotiga e'tibor beriladigan bo'lsa, adolatli soliqqa tortish amaliyotini kuchaytirishga qaratilgan umumiy jarayonlarni ko'rish mumkin. Bu jarayonning ajralmas qismini davlat budjetiga soliq tushumlarini jalb qilishning barqaror tizimini mustahkamlash bilan bir qatorda, budjetga soliq tushumlarining belgilangan vaqt va miqdorda tushmay qolish xavflarini baholash, uning sabablarini aniqlash hamda bu boradagi ishlarni takomillashtirib borish sanaladi. Jahon amaliyotiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, soliq tizimida risklarni baholash o'tgan asrning yetmishinchi yillarida ancha rivojlanib,

bugunga qadar jahon mamlakatlari tajribasida bu jarayon anchayin takomillashib bormoqda. Bu borada turli xil maxsus alohida konferentsiyalar o'tkazilib, ularda soliq risklarini boshqarish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilib, davlatlar amaliyotga joriy qilib kelinmoqda.

Masalan, shunday muhim tadbirlardan biri 1997 yilda fiskal masalalar bo'yicha qo'mita "risklarni boshqarish bo'yicha amaliyot eslatmasi"ni ishlab chiqib, unda ishtirok etgan mamlakatlarga taqdim qildi. Unda soliq tizimida risklarni boshqarish tamoyillaridan foydalanish yo'nalishlari ham ko'rsatib berilishi bilan bir qatorda daromad tavakkalchiligini boshqarish konsepsiyasi ishlab chiqilgan holda, soliq to'lovchilarda shakllanadigan daromadlarning riskka tortilishi masalalariga alohida urg'u berilgan. Iqtisodiy hamkorlik va hamkorlik tashkilotiga a'zo mamlakatlarning soliq sohasidagi vakolatli organlarning 2002 yil may oyida o'tkazilgan uchrashuvida esa, yangi yo'nalish sifatida muvofiqlik risklarini boshqarish masalasini kun tartibga olib chiqishdi. Bunda o'rta va kichik biznesga ta'sir ko'rsatadigan ichki muvofiqlik masalalari bilan birgalikda bu toifadagi soliq to'lovchilarda yuzaga keladigan soliq risklarini to'rt xil yo'nalishda nazorat qilish uslubiyoti ko'rsatib berildi: tizimda ro'yxatdan o'tish bilan bog'liq risklar, soliq to'lovchilarning soliqqa oid zarur ma'lumotlarni o'z vaqtida taqdim etish yoki taqdim etish bilan bog'liq risklar, to'liq va to'g'ri ma'lumotlar to'g'risida hisobot berish (to'g'ri ish yuritishni o'z ichiga olgan holda) berish bilan bog'liq yuzaga keladigan soliq risklar bo'yicha ko'rsatmalar ishlab chiqildi.

Manbalarda keltirilishicha, "muvofiqlik riskini boshqarish - bu soliq qonunchiligiga rioya qilish risklarini (masalan, ro'yxatdan o'tmaslik, soliq majburiyatlari to'g'risida to'g'ri hisobot bermaslik va h.k.) tizimli aniqlash, baholash, tartiblash va davolash uchun tuzilgan jarayon bo'lib, risklarni boshqarish kabi, bu yaxshilangan qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlash uchun aniq belgilangan qadamlardan iborat intensiv jarayondir"¹. Bundan tashqari, bu tizim unga rioya qilinishiga ta'sir qiladigan omillarni ham baholashga xizmat qiladigan doimiy jarayon sifatida kelishilgan maqsadlarga salbiy ta'sir ko'rsatish ehtimoli va oqibatlarini kamaytirishga va innovasiyalar orqali takomillashtirish imkoniyatlarini oshirishga asoslanadi, o'z navbatida xabardorlikni va faol harakatni talab qiladi.

Aslida soliq sohasida muvofiqlik risklarini boshqarish ikki xil yondoshuvga: strategik (yuqoridan pastga) yoki operasion(taktik) darajada (pastdan yuqoriga) qo'llanilishga asoslanadi, bu yondoshuvning birinchisi (strategik)da aniqlangan soliq xavflari odatda "keng qamrovli va ehtiyotkorlik bilan boshqariladigan aralashuvlarni talab qiladi, operativ darajada aniqlangan xavflar esa odatda kundalik biznes sifatida

¹ Organisation for economic co-operation and development. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. Forum on Tax Administration Committee on Fiscal Affairs Compliance Sub-group October 2004. <https://www.oecd.org/tax/administration/33818656.pdf>. p.8.

ko'rib chiqilishi mumkin, qolaversa, strategik darajada muvofiqlik tavakkalchiligini boshqarish muhim soliqqa tortilishi mumkin bo'lgan nomuvofiq xatti-harakatlarning muayyan toifalarini aniqlash²ga qaratilgan bo'ladi.

Soliq tizimida risklarni boshqarish tizimiga oid tajribalarni o'rganish shunday xulosalarni beradiki, Evropa va Osiyo davlatlarining aksariyatida soliq riskini baholashda segmentlash usuli anchayin o'z samarasini ko'rsatmoqda, oxirgi to'rt yil davomida O'zbekiston soliq tizimida ham qo'llanila boshlagan soliq to'lovchilarning faoliyatini segmentlash jarayoni xalqaro ilg'or tajribalardan foydalanishda soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash asosida xavflarni baholashda standartlashga va ketma-ketlik asosidagi usullarni kichik, o'rta va yirik korxonalarda alohida qo'llash amaliyoti O'zbekiston soliq tizimida ham qo'llash o'z ahamiyatiga ega deb hisoblaymiz.

Masalan, bu tajriba Avstriyada keng samarali qo'llanilib kelinmoqdaki, soliq to'lovchilarga oid ma'lumotlarni statistik ma'lumotlar va audit faoliyatining standartlashtirilgan natijalarini to'plash va saqlash asosida baholashni ishonchligini ta'minlamoqda. Bundan tashqari bu mamlakatning ilg'or tajribalaridan biri yana biri shuki, soliq xavfini baholashda aylanma yoki yalpi daromad aktivlar yoki xodimlar soni kabi ko'rsatkichli mezonlarni qo'llashda tizimli yondoshadi, ya'ni, soliq xavfini baholashda bu ko'rsatkichlarning qaysi qay holatda qo'llansa, samara berishini korxonaning ko'lamidan kelib chiqib qo'llanishga urg'u beradiki, bunda ko'rsatkichlarning har birining ichki xususiyati va unga ta'sir etuvchi omillarni ham o'zaro bog'liqlikda baholab boriladi va shunga asoslangan holda xulosalar chiqariladi.

O'z navbatida bu tajriba " Qirollikda biznes segmentasiyasi yalpi aylanmaga asoslansa (<15 ming funt sterling, 15-250 ming funt sterling, 250 ming funt sterling+), Daniyada korxonalar yalpi aylanmasi, ishlarning murakkabligi va ular korporativ yoki korporativ bo'lmagan kompaniyalar bo'lishidan qat'i nazar segmentlarga bo'linadi. va deklarasiyani to'ldiruvchi individual soliq to'lovchilar ishlarining murakkabligi, ularning jamoat profili va xavf holatiga qarab toifalarga bo'linadi"³.

Soliq riskini baholashda qo'llaniladigan yana bir xorijiy tajribalardan biri sifatida identifikasiyalash tizimlaridan foydalanish tajribasidir. Bu tizimning afzalligi shundaki, soliq to'lovchilarga oid soliq xavfini baholashda foydalaniladigan zaruriy ko'rsatkichlarni olish (unga egalik qilish)ning samarasini ta'minlaydi. Jumaladan, Kanadada xavfni aniqlash samaradorligini aniqlash uchun milliy xavflarni identifikasiyalash tizimlari doimiy ravishda o'lchab boriladi, hisoblangan xavfning turli guruhlari uchun soliq auditi natijalari o'zaro solishtirilib boriladi. Tafovutlarga qarab, soliq xavfiga aniqlik kiritib boriladi.

Daniyada esa, "biznesni ro'yxatga olish raqami nafaqat soliq, QQS, bojxona va Aktsizlarni hisoblash uchun, balki barcha holatlarda biznes uchun yagona ro'yxatga

² O'sha manba.b.16.

³ O'sha manba.b.18.

olish raqami sifatida ishlatiladi, uchinchi shaxsning biznesga oid ma'lumotlari axborot beruvchining biznes ro'yxatga olish raqamiga bog'langan, biznesni ro'yxatga olish raqami va ish haqi to'g'risidagi ma'lumotlar bo'yicha hisobotlar, bojxona va QQS bo'yicha deklarasiyalar uchun kirish kodidan foydalaniladi"⁴. Avstraliyada esa "noyob raqam" deb nomlangan kodifikasiyadan foydalaniladi, bu raqam odatda biznes reestri orqali tranzaksiya qilish vakolatini tekshirish uchun ochiq e'lon qilib boriladi, soliq to'lovchiga oid ichki va tashqi manbalarni umumlashtirish imkonini beradi va mos mezonlarni qo'llagan holda soliq xavfi darajasini aniqlaydi, aslida bu raqam har bir soliq turiga alohida alohida beriladi. Bu tajriba Daniyada ham qisman qo'llanila boshlandiki, ya'ni biznes raqami QQS kodiga muvofiq hisob-faktura va kvitantsiyalarda bo'lishi talab etiladi. Ayrim davlatlarda esa, juda ko'plab mezonlardan foydalaniladi, masalan bu tizim Kanadada ko'proq ishlatiladi.

Soliq riskini baholashning xorijiy tajribalarni tahlil qilish natijasida ilg'or tajribalarni saralash borasidagi tadqiqotlarimiz yana bir katta amaliy ahamiyatga ega tajribalardan biri sifatida soliq to'lovchilar kesimida soliqqa oid huquqbuzarliklarni aniqlashda, ular bilan bog'liq soliq xavfini baholashning "hulq-atvor tamoyili"ni qo'llash tajribasini keltirish mumkin. Bu usul(tamoyil)da, asosiy e'tibor soliq to'lovchining sosial jihatlarini birinchi o'rinda e'tiborga olinadi, ya'ni, uning soliq to'lashdan qochish tarixi, boshqa korxonalar bilan o'zaro debitorlik-kreditorlik munosabatlaridagi harakati (intizomga amal qilishi), korxonaga turli xil tashkilotlar tomonidan moliyaviy (ma'muriy, jinoiy) javobgarlikka tortilganligi yoki ijobiy ma'noda e'tirof etilganligi, olingan kreditlarni qaytarish faoliyati va shu kabi sosial-institusional mezonlarga asoslanib soliq xavfini aniqlanadi. Fikrimizcha, O'zbekiston soliq tizimida ham ushbu mezonlarga asoslanib, soliq to'lovchilarning soliq xavfini aniqlash, baholash va segmentlash mexanizmlarini amalga oshirish o'z samarasini beradi.

Xulosa va takliflar.

Soliq kodeksida "soliq riski" tushunchasiga aniq iqtisodiy va huquqiy ta'rif berish. Risklarni tekshirishdan ko'ra, ularni dasturiy ta'minot orqali oldindan aniqlash (monitoring) tizimini kuchaytirish. Soliq to'lovchilarni risk guruhlariga ajratish indikatorlarini shaffoflashtirish.

Adabiyotlar/Literatura/Reference:

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси-Тошкент: Фафур Фулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.

⁴ Organisation for economic co-operation and development. Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. Forum on Tax Administration Committee on Fiscal Affairs Compliance Sub-group October 2004. p.31.